

नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी आणि त्यांचा शाश्वत विकासावर होणारा परिणाम

प्रा. उदयसिंह दादासो पाटील सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्री शिव-शाहू महाविद्यालय, सरूड तालुका -
शाहूवाडी जिल्हा - कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात मानवी संस्कृती एका मोठ्या संक्रमणातून जात आहे, जिथे शहरीकरण हा प्रगतीचा मानबिंदू मानला जात आहे. मात्र, शहरांच्या या अवाढव्य विस्तारामुळे पर्यावरणाचा नैसर्गिक समतोल कमालीचा ढासळत चालला आहे. सिमेंटची जंगले, वाढती लोकसंख्या आणि नैसर्गिक संसाधनांचा अमर्याद उपसा यामुळे शहरे आज प्रदूषणाची आणि हवामान बदलाची प्रमुख केंद्रे बनली आहेत. अशा गंभीर परिस्थितीत, पर्यावरणाचे रक्षण करणे ही केवळ सरकारची किंवा प्रशासनाची जबाबदारी उरलेली नाही. याच पार्श्वभूमीवर 'नागरी समाज' एक प्रबळ शक्ती म्हणून समोर येत आहे. नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी म्हणजे सामान्य नागरिक, स्वयंसेवी संस्था (NGOs), तज्ज्ञ आणि स्थानिक समुदायांनी एकत्र येऊन पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी केलेले संघटित आणि जाणीवपूर्वक प्रयत्न होत.

या चळवळीचे स्वरूप आज केवळ प्रतीकात्मक वृक्षारोपणापुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर त्या अधिक व्यापक आणि धोरणात्मक झाल्या आहेत. शहरांमधील नद्यांचे पुनरुज्जीवन, डोंगर-टेकड्यांचे संरक्षण, कचरा व्यवस्थापनाचे शास्त्रोक्त प्रकल्प आणि प्लास्टिकमुक्ती यांसारख्या विषयांवर या चळवळींनी मोठे जनआंदोलन उभे केले आहे. महत्त्वाचे म्हणजे, या चळवळी 'शाश्वत विकासाचा' खरा पाया रचण्याचे काम करत आहेत. विकास म्हणजे केवळ भौतिक प्रगती नसून, ती निसर्गाशी सुसंगत असावी, हा विचार या माध्यमातून समाजात रुजवला जात आहे. शहरांमधील वाढते जलसंकट, हवेची खालावलेली गुणवत्ता आणि घनकचरा व्यवस्थापनाचे आव्हान यांवर या चळवळी कशा प्रकारे दबाव गट म्हणून काम करतात आणि प्रशासकीय धोरणांवर प्रभाव पाडतात, याचा सखोल अभ्यास करणे प्रस्तुत संशोधनात अभिप्रेत आहे. हा संशोधन पेपर नागरी चळवळींच्या यश-अपयशाचा मागोवा घेत, भविष्यातील पर्यावरणपूरक नागरी जीवनाची दिशा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

पारिभाषिक शब्द : नागरी समाज, पर्यावरणवादी चळवळ, शाश्वत विकास, नागरीकरण
संशोधन उद्दिष्टे :

१. नागरी समाजातील प्रमुख पर्यावरणवादी चळवळींचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. या चळवळींचा शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेवर काय परिणाम होतो, हे अभ्यासने
३. शहरी पर्यावरणाबाबत नागरिकांमध्ये असलेल्या जागरूकतेचा स्तर मोजणे.
४. नागरी चळवळींना प्रशासकीय स्तरावर मिळणारे सहकार्य आणि येणारे अडथळे यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी 'मिश्र संशोधन पद्धती' वापरली आहे. तसेच संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, सरकारी अहवाल, इंटरनेटवरील शोधनिबंध आणि वार्षिक अहवाल यांचा वापर केला आहे,

विषयाचे विवेचन :

नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी या केवळ आंदोलने नसून त्या आधुनिक शहरी जीवनातील विसंगतींविरुद्ध उमटलेली एक प्रबळ प्रतिक्रिया आहेत. शहरांचा विस्तार होत असताना निसर्गाचा होणारा ऱ्हास आणि मानवी आरोग्यावर होणारे त्याचे विपरीत परिणाम यांतून या चळवळींचा उदय झाला आहे.

नागरी पर्यावरणवादी चळवळींचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे 'स्वयंस्फूर्त' असणे. या चळवळी अनेकदा एखाद्या राजकीय पक्षाच्या आदेशावरून नव्हे, तर स्थानिक समस्यांनी त्रस्त झालेल्या नागरिकांनी एकत्र येऊन सुरू केलेल्या असतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या टेकडीवर होणारे अतिक्रमण रोखण्यासाठी किंवा घराजवळील उद्यान वाचवण्यासाठी स्थानिक रहिवासी एकत्र येतात. या चळवळींचे स्वरूप विकेंद्रित असते; म्हणजेच त्या गल्लीबोळातील लहान गटांपासून ते शहराच्या पातळीवरील मोठ्या महासंघापर्यंत विस्तारलेल्या असतात.

नागरी समाज आज सरकार आणि प्रशासन यांच्यावर 'दबाव गट' म्हणून प्रभावीपणे काम करत आहे. शहरातील वृक्षतोड, नद्यांचे प्रदूषण किंवा चुकीच्या पद्धतीने राबवले जाणारे विकास प्रकल्प यांविरोद्ध या चळवळी आवाज उठवतात. 'चिपको' आंदोलनासारखी ग्रामीण मुळे असलेल्या चळवळींचा वारसा पुढे नेत, शहरी भागात 'आरे वाचवा' किंवा 'नदी वाचवा' सारखी आंदोलने उभी राहिली आहेत. ही आंदोलने केवळ घोषणाबाजीपुरती मर्यादित नसून, ती न्यायालयीन लढा, सोशल मीडिया कॅम्पेन आणि प्रत्यक्ष सत्याग्रहाच्या माध्यमातून प्रशासनाला जाब विचारतात.

आधुनिक नागरी चळवळींचे स्वरूप अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि तांत्रिक झाले आहे. या चळवळींमध्ये डॉक्टर, इंजिनियर्स, वकील, शास्त्रज्ञ आणि निवृत्त अधिकारी यांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग असतो. त्यामुळे, जेव्हा या संस्था पर्यावरणाचे प्रश्न मांडतात, तेव्हा त्यांच्याकडे ठोस आकडेवारी आणि वैज्ञानिक पुरावे असतात. उदाहरणार्थ, हवेच्या गुणवत्तेचा निर्देशांक (AQI) मोजणे किंवा सांडपाण्यामुळे नद्यांच्या होणाऱ्या प्रदूषणाचे अहवाल सादर करणे, यांमुळे या चळवळींच्या मागण्यांना अधिक वजन प्राप्त होते. नागरी समाजातील चळवळी केवळ विरोध करण्यासाठी नसून त्या रचनात्मक कार्यावरही भर देतात. अनेक संस्था शहरांमध्ये 'शून्य कचरा' मोहिमा राबवतात, ओल्या कचऱ्यापासून खत निर्मितीचे प्रकल्प सोसायट्यांमध्ये सुरू करतात आणि पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन करण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करतात. 'वृक्षारोपण' आणि 'वृक्षसंगोपन' यांसारख्या उपक्रमांतून शहरांमध्ये 'अर्बन फॉरेस्ट' किंवा 'मियावाकी' वने तयार करण्यात या चळवळींचा मोठा वाटा आहे.

या चळवळींचे स्वरूप जरी 'स्थानिक' असले, तरी त्यांचा दृष्टिकोन 'जागतिक' असतो. ग्लोबल वॉर्मिंग आणि हवामान बदल या जागतिक समस्यांचा विचार करून स्थानिक पातळीवर पावले उचलली जातात. कार्बन फूटप्रिंट कमी करणे, सायकलचा वापर वाढवणे आणि सौर ऊर्जेचा वापर करणे यांसाठी या चळवळी सातत्याने जनजागृती करत असतात.

एकूणच नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी या लोकशाहीला बळकटी देणाऱ्या चळवळी आहेत. त्या केवळ झाडे-पाणी वाचवण्यापुरत्या मर्यादित नसून, नागरिकांमध्ये कर्तव्याची आणि हक्काची जाणीव निर्माण करणाऱ्या आहेत. शाश्वत विकासाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी या चळवळींचे स्वरूप अधिक व्यापक, सर्वसमावेशक आणि राजकीयदृष्ट्या तटस्थ असणे ही काळाची गरज आहे.

चळवळींचा शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेवर परिणाम :

शहरी भागातील पर्यावरणवादी चळवळी केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करत नाहीत, तर त्या शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेला एक नवी दिशा आणि गती देतात. शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो आजच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांवर गदा आणत नाही. पारंपारिक दृष्टिकोनातून विकास म्हणजे केवळ मोठे रस्ते, उड्डाणपूल आणि सिमेंटच्या इमारती समजल्या जात होत्या. मात्र, नागरी पर्यावरणवादी चळवळींनी या व्याख्येला आव्हान दिले आहे. 'विकास हा निसर्गाचा बळी देऊन नसावा' हा विचार या चळवळींनी प्रबळ केला. यामुळे शहरांच्या नियोजनात आता 'ग्रीन कन्हर' (हरित क्षेत्र), मोकळ्या जागा आणि जैवविविधतेचा विचार करणे प्रशासनाला भाग पडत आहे. हा शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेतील सर्वात मोठा वैचारिक बदल आहे.

शाश्वत विकासाचा मुख्य आधार 'संसाधनांची बचत' हा आहे. नागरी समाजातील संस्थांनी पाणी बचतीसाठी 'रेन वॉटर हार्वेस्टिंग' आणि सौर ऊर्जेच्या वापरासाठी मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली आहे. जेव्हा एखादी गृहनिर्माण संस्था सौर पॅनेल लावते किंवा सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर करते, तेव्हा ती थेट शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांना हातभार लावत असते. या चळवळींमुळे नागरिकांमध्ये 'वापरा आणि फेकून द्या' या संस्कृतीऐवजी 'पुनर्वापर' ही संस्कृती रुजत आहे.

शहरांसमोरील कचऱ्याचा प्रश्न हा शाश्वत विकासातील मोठा अडथळा आहे. नागरी समाजातील चळवळींनी 'कचरा वर्गीकरण' अनिवार्य करण्यासाठी लढा दिला आहे. अनेक संस्था कचऱ्यापासून खत निर्मिती करून ते स्थानिक बागांसाठी वापरतात. यामुळे डंपिंग ग्राउंडवरील ताण कमी होतो आणि उत्सर्जित होणाऱ्या घातक वायूंचे प्रमाण घटते. ही प्रक्रिया 'वर्तुळाकार अर्थव्यवस्थेला' चालना देते, जी शाश्वत विकासाचा गाभा आहे.

शाश्वत विकास हा केवळ तांत्रिक नसून तो राजकीयही असतो. जेव्हा नागरिक नद्यांच्या प्रदूषणाविरोद्ध किंवा बेकायदेशीर वृक्षतोडीविरोद्ध न्यायालयात जातात, तेव्हा ते पर्यावरणाचे कायदे अधिक कडक करण्यास सरकारला प्रवृत्त करतात. 'पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन' (EIA) सारख्या प्रक्रियांकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या प्रकल्पांना विरोध करून, या चळवळी हे

सुनिश्चित करतात की विकास प्रकल्प दीर्घकाळात पर्यावरणाला घातक ठरणार नाहीत. हा सक्रिय सहभाग शाश्वत विकासाला अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनवतो. शहरे आज 'हीट आयलंड' बनत आहेत. नागरी समाजातील 'मियावाकी वने' किंवा गच्चीवरील बागा यांसारख्या छोट्या पण प्रभावी मोहिमा शहरांचे तापमान कमी करण्यास मदत करतात. हे प्रयत्न शहरांना हवामान बदलाच्या परिणामांशी लढण्यासाठी सक्षम बनवतात. शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत शहरांची ही 'अनुकूलन क्षमता' वाढवणे अत्यंत महत्त्वाचे असते.

शाश्वत विकासात मानवी आरोग्याला सर्वोच्च स्थान आहे. प्रदूषणाविरुद्धच्या नागरी चळवळींमुळे हवेची गुणवत्ता सुधारते, ज्यामुळे श्वसनाचे आजार कमी होतात. तसेच, सार्वजनिक उद्याने आणि मोकळ्या जागा वाचवल्यामुळे सर्वसामान्य नागरिकांना विनामूल्य आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध होतात. विकासाचे फायदे केवळ श्रीमंतांपुरते मर्यादित न राहता ते तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम या चळवळी अग्रत्यक्षपणे करत असतात.

नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी या शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेतील 'वॉचडॉग' म्हणून काम करतात. त्या विकासाला मानवी चेहरा आणि नैसर्गिक आधार देतात. जोपर्यंत विकास प्रक्रियेत नागरिकांचा हा सक्रिय सहभाग कायम असतो, तोपर्यंतच खऱ्या अर्थाने शाश्वत आणि न्याय्य प्रगती शक्य आहे.

शहरी पर्यावरणाबाबत नागरिकांमध्ये असलेल्या जागरूकतेचा स्तर

नागरी पर्यावरणाचा दर्जा हा केवळ सरकारी धोरणांवर अवलंबून नसून, तो तिथल्या नागरिकांच्या जागरूकतेवर आणि सक्रिय सहभागावर अवलंबून असतो. सध्याच्या काळात शहरी नागरिकांमध्ये पर्यावरणाबाबत असलेली जागरूकता ही 'मिश्र स्वरूपाची' दिसून येते. माहितीच्या स्फोटामुळे (माध्यमे आणि इंटरनेट) नागरिकांना समस्यांची जाणीव तर झाली आहे, मात्र त्याचे रूपांतर कृतीत होण्याचे प्रमाण अजूनही मर्यादित आहे. आजचा शहरी नागरिक ग्लोबल वॉर्मिंग, ओझोन थराचा ऱ्हास किंवा प्लास्टिक प्रदूषणाबद्दल माहिती ठेवून आहे. परंतु, जेव्हा प्रत्यक्ष कृतीची वेळ येते, तेव्हा जागरूकतेचा स्तर खालावलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, कचरा ओला आणि सुका वेगळा करणे आवश्यक आहे हे ९०% नागरिकांना माहिती असते, पण प्रत्यक्षात केवळ ४० ते ५०% नागरिक त्याचे पालन करतात. ही 'माहिती' आणि 'कृती' मधील दरी जागरूकतेच्या स्तरावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

२. आर्थिक स्तर आणि जागरूकता: संशोधनात असे दिसून येते की, जागरूकतेचा स्तर हा आर्थिक आणि शैक्षणिक स्तराशी निगडित आहे. मध्यमवर्गीय आणि उच्च-मध्यमवर्गीय वस्त्यांमध्ये पर्यावरणाबद्दल अधिक चर्चा होताना दिसते. या वर्गात सेंद्रिय उत्पादने, सौर ऊर्जा आणि इलेक्ट्रिक वाहनांकडे कल वाढत आहे. याउलट, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल किंवा झोपडपट्टी भागातील नागरिकांसाठी जगण्याच्या मूलभूत गरजा (अन्न, निवारा) अधिक महत्त्वाच्या असतात, त्यामुळे तिथे पर्यावरणीय जागरूकता ही दुय्यम ठरते.

शहरी नागरिकांची जागरूकता अनेकदा 'आपत्ती-केंद्रित' असते. जेव्हा शहरात पूर येतो, पाणीटंचाई निर्माण होते किंवा हवेचे प्रदूषण श्वास घेण्यापलीकडे जाते, तेव्हाच जागरूकतेचा स्तर अचानक वाढतो. ही जागरूकता तात्पुरती स्वरूपाची असते. समस्या ओसरल्यानंतर नागरिक पुन्हा आपल्या जुन्या जीवनशैलीकडे वळतात. शाश्वत विकासासाठी ही जागरूकता 'तात्पुरती' नसून 'कायमस्वरूपी जीवनशैली' होणे गरजेचे आहे. एका बाजूला अनास्था असताना, दुसरीकडे शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकतेचा स्तर अत्यंत आशादायक आहे. पर्यावरणाचे प्रकल्प, 'क्लायमेट स्ट्राइक' आणि सोशल मीडिया मोहिमांच्या माध्यमातून तरुण पिढी मोठ्या प्रमाणावर संघटित होत आहे. ही पिढी केवळ स्वतः जागरूक नाही, तर ती आपल्या पालकांना आणि समाजालाही पर्यावरणपूरक सवयी लावण्यासाठी प्रवृत्त करत आहे.

शहरी पर्यावरणाबाबत नागरिकांच्या जागरूकतेचा स्तर हा सध्या 'संक्रमणावस्थेत' आहे. लोकांनी पर्यावरणाकडे एक 'विषय' म्हणून न पाहता ती एक 'जबाबदारी' म्हणून पाहणे सुरु केले आहे. मात्र, ही जागरूकता केवळ माहितीपुरती मर्यादित न ठेवता, ती दैनंदिन सवयींमध्ये उतरवणे हेच यापुढील मोठे आव्हान आहे. जेव्हा एखादा नागरिक सोयीपेक्षा पर्यावरणाला प्राधान्य देईल, तेव्हाच जागरूकतेचा स्तर खऱ्या अर्थाने 'उच्च' आहे असे म्हणता येईल.

नागरी चळवळींना प्रशासकीय स्तरावर मिळणारे सहकार्य आणि येणारे अडथळे

नागरी समाज आणि प्रशासन यांच्यातील संबंध हे परस्परपूरक असले तरी ते गुंतागुंतीचे आहेत. शहरांच्या शाश्वत विकासासाठी या दोन्ही घटकांनी एकत्र काम करणे आवश्यक असते, मात्र प्रत्यक्षात त्यांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. अनेकदा नागरी संस्थांकडे असणारे तांत्रिक ज्ञान आणि लोकांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता पाहून प्रशासन त्यांना

सहकार्य करते. काही प्रगत महानगरपालिकांमध्ये 'पर्यावरण कक्ष' स्थापन करण्यात आले आहेत, जिथे स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधींना सल्लागार म्हणून स्थान दिले जाते. कचरा व्यवस्थापनाच्या बाबतीत, अनेक शहरे 'स्वच्छ भारत अभियाना'तर्गत नागरी संस्थांच्या मदतीने 'मॉडेल वॉर्ड' विकसित करत आहेत. तसेच, वृक्षारोपणासाठी जागा उपलब्ध करून देणे, पाण्याच्या टाक्यांचे नियोजन करणे किंवा पर्यावरण अहवाल तयार करताना संस्थांची आकडेवारी ग्राह्य धरणे या स्वरूपाचे सहकार्य प्रशासनाकडून मिळते. जेव्हा प्रशासकीय अधिकारी संवेदनशील असतात, तेव्हा नागरी चळवळींना प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत गती मिळते.

सहकार्य मिळत असले तरी अडथळांची यादी बरीच मोठी आहे. त्यातील प्रमुख अडथळे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. नोकरशाही आणि दसरदिरंगाई: नागरी चळवळींना अनेकदा लाल फितीच्या कारभाराचा फटका बसतो. पर्यावरणाशी संबंधित एखाद्या साध्या परवानगीसाठीही अनेक विभागांच्या चकरा माराव्या लागतात, ज्यामुळे चळवळीचा उत्साह मावळतो.

२. राजकीय हस्तक्षेप: अनेकदा विकास प्रकल्प आणि पर्यावरण संरक्षण यामध्ये संघर्ष निर्माण होतो. राजकीय नेत्यांचे हितसंबंध असलेल्या प्रकल्पांना (उदा. रस्ते रुंदीकरण किंवा बांधकाम) जेव्हा नागरी चळवळी विरोध करतात, तेव्हा प्रशासनावर राजकीय दबाव येतो आणि प्रशासन सहकार्य करणे थांबवते.

३. पारदर्शकतेचा अभाव: प्रशासकीय कामकाजात पारदर्शकता नसल्यामुळे नागरी संस्थांना आवश्यक ती माहिती (उदा. डीपी प्लॅन किंवा निविदा) वेळेवर मिळत नाही. माहिती अधिकाराचा (RTI) वापर करूनही अनेकदा अर्धवट माहिती दिली जाते.

४. निधी आणि संसाधनांची कमतरता: पर्यावरणपूरक प्रकल्पांसाठी प्रशासकीय बजेटमध्ये पुरेशी तरतूद नसते. त्यामुळे नागरी संस्थांनी सुचवलेले चांगले प्रकल्प केवळ आर्थिक कारणास्तव प्रलंबित राहतात.

५. नकारात्मक दृष्टिकोन: काही वेळा प्रशासकीय अधिकारी नागरी चळवळींकडे 'अडथळा आणणारे गट' म्हणून पाहतात. यामुळे संवादापेक्षा संघर्षच अधिक होतो.

नागरी चळवळी आणि प्रशासन यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण होणे ही शाश्वत शहराची पहिली पायरी आहे. प्रशासनाने नागरी संस्थांना 'प्रतिस्पर्धी' न मानता 'भागीदार' मानले, तरच शहरांच्या पर्यावरणीय समस्या सुटू शकतील.

निष्कर्ष :

'नागरी समाजातील पर्यावरणवादी चळवळी आणि त्यांचा शाश्वत विकासावर होणारा परिणाम' या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, आधुनिक शहरी नियोजनात नागरी समाज हा आता केवळ प्रेक्षक राहिलेला नसून तो एक सक्रिय भागीदार बनला आहे. शहरांचा विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यांमध्ये समतोल राखण्याचे कठीण काम या चळवळी प्रभावीपणे करत आहेत. निष्कर्षात असे प्रकर्षाने जाणवते की, ज्या शहरांमध्ये नागरिक संघटना आणि स्वयंसेवी संस्था जागरूक आहेत, तिथे प्रशासकीय पारदर्शकता अधिक आहे आणि पर्यावरणाचा न्हास होण्याचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे.

संशोधनाअंती हे सिद्ध होते की, शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे (SDGs) केवळ सरकारी योजनांतून साध्य होऊ शकत नाहीत; त्यासाठी जनसहभागाची नितांत गरज आहे. नागरी चळवळींनी कचरा व्यवस्थापन, जलसंधारण आणि हरित क्षेत्राचे रक्षण करून भविष्यातील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक साधनसंपत्ती टिकवून ठेवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. मात्र, प्रशासकीय पातळीवरील अनास्था, राजकीय हस्तक्षेप आणि निधीचा अभाव हे या चळवळींच्या मार्गातील मोठे अडथळे आहेत.

नागरी समाज आणि प्रशासन यांच्यात संघर्षापेक्षा समन्वयाची भूमिका असणे आवश्यक आहे. जर प्रशासनाने या चळवळींना विकासाच्या प्रक्रियेत 'भागीदार' म्हणून स्वीकारले, तरच आपली शहरे केवळ राहण्यायोग्य होणार नाहीत, तर ती खऱ्या अर्थाने शाश्वत (Sustainable) होतील. पर्यावरणाचे रक्षण ही केवळ एक चळवळ न राहता ती प्रत्येक नागरिकाची जीवनशैली होणे, हाच या संशोधनाचा मुख्य निष्कर्ष आहे.

संदर्भ सूची :

१. गाडगीळ, माधव. (२००४). पर्यावरण विचार. पुणे: राजहंस प्रकाशन.
२. देशपांडे, श्री. ह. (२०१०). शाश्वत विकास आणि भारत. मुंबई: मौज प्रकाशन गृह.
३. संयुक्त राष्ट्रे (UN). (२०१५). शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG) २०३०: प्रगती अहवाल. न्यूयॉर्क: युनायटेड नेशन्स.

४. पुणे महानगरपालिका. (२०२५). पर्यावरण स्थिती अहवाल (Environmental Status Report - ESR). पुणे: पीएमसी प्रेस.
५. कुलकर्णी, सतीश. (२०२३, ५ जून). नागरी समाज आणि पर्यावरणापुढील आव्हाने. सकाळ वर्तमानपत्र, पृ. ८.
६. शिंदे, विजय. (२०२४, १५ ऑगस्ट). वाढते शहरीकरण आणि नद्यांचे प्रदूषण. लोकसत्ता, 'लोकसत्ता' पुरवणी, पृ. २-४.
७. देशमुख, आर. पी. (२०२२). नागरी पर्यावरणवादी चळवळींचे समाजशास्त्रीय अध्ययन. मराठी समाजशास्त्र परिषद शोधपत्रिका, १२(४), ४५-५८.
८. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO). (२०२४). शहरी हवेची गुणवत्ता आणि आरोग्य मार्गदर्शक तत्वे. जिनिव्हा: डब्ल्यूएचओ पब्लिकेशन.
९. मोरे, अमिता. (२०२१, १२ नोव्हेंबर). प्लास्टिक मुक्ती मोहिमेत नागरी संस्थांचा सहभाग. महाराष्ट्र टाइम्स, पृ. १०.
१०. सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट (CSE). (२०२३). भारतातील पर्यावरणाची स्थिती: नागरी भारत विशेष अहवाल. नवी दिल्ली: सीएसई पब्लिकेशन.